

je bil sklep, da mora knjigo najprej pregledati posebna komisija. Ta je bila ustanovljena 21. februarja in razpuščena 25. maja 1936. Ni znano, da bi komisija o knjigi podala kakšno poročilo, zanimivo pa je, da so morali člani komisije vrniti izvode knjig, ki so jih dobili v pregled. Tik pred izbruhom druge svetovne vojne za Stojadinovičovo vladno seveda ni bilo primerno znova postaviti na dnevni red vprašanje odgovornosti za izbruh prve. Kaj se je potem dogajalo s knjigo, ni znano, lahko pa se upravičeno predpostavlja, da je bila zaloga uničena. Zato predstavlja danes izvod knjige iz leta 1936 izredno redkost.

Čorovičeva knjiga je razdeljena na tri dele. Prvi obsega obdobje 1902–1909 (od reformne akcije v Turčiji do aneksije Bosne in Hercegovine), drugi obdobje 1909–1913 (od aneksijske krize do konca balkanskih vojn), tretji del pa obravnava leto pred izbruhom svetovne vojne (od konca balkanskih vojn do sarajevskega atentata). Diplomatsko gradivo, ki ga je skoraj izključno upravljal, je pomembno vplivalo na njegovo prezentacijo, ne samo diplomatskih, pač pa tudi političnih, vojaških in gospodarskih problemov. Čorović je največ pozornosti in prostora posvetil vprašanju odgovornosti za I. svetovno vojno in aneksiji Bosne in Hercegovine.

Prvi del knjige je razdeljen na štiri poglavja. Prvo poglavje obravnava vprašanje reform v Turčiji. Pomembnejša so naslednja, saj drugo poglavje obravnava carinsko vojno, tretje jadransko železnico in četrto poglavje, ki je tudi najobsežnejše v celotni knjigi, aneksijo Bosne in Hercegovine. Drugi del knjige je razdeljen na tri poglavja. Prvo obravnava likvidacijo aneksijske krize. Drugo poglavje, ki je tudi eno pomembnejših v knjigi, obravnava balkansko zvezo in vojno proti Turčiji ter stališče Avstro-Ogrske. Tretje poglavje v tem delu knjige pa je posvečeno Avstriji in spopadu med zavezniki, se pravi II. balkanski vojni.

Tretji del knjige, ki zajema časovno najkrajše obdobje, je najbolj razčlenjen, saj je razdeljen na deset poglavij. Prvo obravnava spopad zaradi albanskega vpada v Srbijo, drugo poglavje govori o *Vzhodnih železnicah*, tretje pa o Avstriji in pogajanjih Srbije s papeško kurijo o sklenitvi konkordata. Tem trem sledijo poglavja, ki pravzaprav vsako zase predstavlja stopničko na poti do zadnjega, desetega poglavja ki obravnava vojno (pravzaprav samo diplomatsko ozadje izbruha I. svetovne vojne). Četrto poglavje tako govori o novih političnih nasprotjih med Srbijo in Avstrijo, peto obravnava *Jugoslovansko omladino*, *Narodno odbrano* in organizacijo *Ujedinjenje ili smrt*, šesto sarajevski atentat, sedmo avstrijske obtožbe Srbije, osmo avstrijske priprave na vojno, deveto poglavje pa ultimatum Srbiji.

Vsemu temu sledi precej obsežna spremna beseda izpod peresa dr. Radoša Ljušića (o usodi Čorovičeve knjige) in register imen.

V odnosih med Srbi in habsburško monarhijo sta, kot pravi R. Ljušić (str. 837–838), pomembna dva momenta: 1) V času srbske vstaje so Srbi v Turčiji končno doumeli, da jim svobode ne prinaša Avstrija, ampak da si jo morajo priboriti sami s pomočjo Rusije. To je bila nedvomno ena pomembnejših prelomnic v teh odnosih. Z nastankom novoveške srbske države je srbsko vprašanje dobilo nove vsebine. Ponovno rojstvo Srbije je postala realnost, ki jo je bilo potrebno upoštevati. 2) Habsburška monarhija ni uspela rešiti srbskega vprašanja. Tudi Kneževina oz. pozneje Kraljevina Srbija nista bili sposobni, vse do začetka XX. stoletja, poiskati končno pot do srbske združitve. Vedelo se je, da živi več Srbov v habsburški monarhiji kot pa znotraj meje same Srbije, vendar Srbija ni bila sposobna postaviti končno rešitev srbskega vprašanja pred svetovno javnost. Izzvana z avstroogrsko politiko v carinski vojni, aneksijo Bosne in Hercegovine in objavo vojne napovedi je Srbija prvič **odkrita** proklamirala svoj cilj – združitev vseh Srbov in Južnih Slovanov. S tem je bil presekana vzel končne rešitve srbskega vprašanja, ki se ga je lahko udeležilo samo na ruševinah močne severne sosedice. Torej so se gibalí odnosi med Srbi in habsburško monarhijo v XIX. in XX. stoletju od ideje, da svobode ne prinaša Avstrija, pa do ideje, da je srbska združitev možna samo na ruševinah Turčije in Avstro-Ogrske. (Na tem mestu je skoraj odveč pripomniti, da je tudi najnovejši poskus »rešitve« srbskega vprašanja povzročil in še povzroča nove ruševine.)

Čorovičeva knjiga je posvečena temu drugemu vprašanju oziroma diplomatski zgodovini srbsko-avstroogrskih odnosov, s poudarjeno namero, da se še posebno temeljito razišejo vzroki za izbruh prve svetovne vojne. Na tej podlagi bi bilo potem možno tudi določiti odgovornost za eno izmed največjih človeških katastrof. Pri tem predstavljajo odnosi med Srbijo in Avstro-Ogrsko eno najpomembnejših vprašanj.

Boris Radosavljevič

Marco Coslovich, *I percorsi della sopravvivenza. Storia e memoria della deportazione dall'Adriatisches Küstenland*. Milano : Mursia, 1994. 411 strani.

Zgodovinska osvetlitev holokavsta in nacističnega načrta dokončnega uničenja verskih, rasnih, političnih nasprotnikov pridobiva danes, bolj kot kadarkoli prej, v novodobnem zgodovinopisju etično in politično poslanstvo. Da bi dokazala nekonsistenco revizionističnega pisanja in eklatantno potvarjanje zgodovinskih dejstev vseh tistih, ki bi radi zakrili okrutnosti nemškega in italijanskega totalitarnega režima in hkrati prepričali javnost, da ni bilo nacifašističnega terorja in koncentracijskih taborišč, da ni bilo nacističnih krvnikov in nekaj milijonov nedolžnih žrtev, se mlajša generacija italijanskih novodobnih zgodovinarjev

vinarjev vse bolj spoprijema s preučevanjem druge svetovne vojne in njenih grozot. Ta nagib je vodil tržaškega zgodovinarja Marca Coslovicha pri pisanju poglobljene študije o deportirancih iz operacijskega območja Jadransko primorje (Adriatisches Küstenland). S pomočjo pričevanj 87 bivših taboriščnikov, med katerimi so mnogi slovenskega rodu, je avtor osvetlil kruto izkušnjo deportirancev, življenje v lagerjih, psihološke posledice deportacije, strukturo oblasti v nemških koncentracijskih taboriščih, razmerje med nacionalnimi skupnostmi, specifičnost židovske in ženske deportacije. Tržaški zgodovinar se je znašel pred nelahko nalogo: obuditi v deportirancih potlačen spomin na taboriščno izkušnjo in na njene najbolj tragične aspekte, kot na primer na vsiljene kompromise s krvnikom.

Odstranitev debele plasti stereotipnega spominjanja je bila po avtorjevem mnenju težavna zlasti pri intervjuvancih, ki so se na taboriščno izkušnjo spominjali pod vplivom političnih izkušenj in strankarskih razprtij iz povojnih časov. Slednji so ob prvih srečanjih z avtorjem bolj poudarjali vzroke deportacije kot pa doživetja iz taboriščnega obdobja. Žensko spominjanje življenja v koncentracijskih taboriščih je bilo bolj spontano, živo, tudi zato, ker so bili v njem redkeje prisotni političnoideološki vzorci. Serijo zbranih pričevanj je Coslovich dopolnil s statistično obdelavo biografskih podatkov več kot osemstisoč deportirancev, ki so jih nacistične oblasti s konvoji odpeljale iz Trsta, Gorice in ostale Primorske. Da bi svojo analizo oprl na čim trdnejše temelje in se izognil kritikam, ki jih je *oral history* deležna s strani tistih, ki obravnavajo ustna pričevanja kot drugorazredne vire, je Coslovich preučitev zbranih pričevanj in arhivskega gradiva dopolnil s tematsko in memoarsko taboriščno literaturo.

V prvem poglavju se bralec seznani s krajevnim tržaškim scenarijem in s političnim ozračjem v času nemške zasedbe Primorske. Deportacija je postavljena v mrežo dogajanj, ki so po zmagi nacizma v Nemčiji zajela večji del Evrope, po padcu Mussolinijevega režima pa tudi Italijo. S konstitucijo *Adriatisches Küstenland* se je v septembru leta 1943 začelo obdobje nacističnega preganjanja tudi v Trstu in v njegovi okolici, ki je sicer nadaljevalo fašistični teror nad slovenskim prebivalstvom in antifašisti, ga razširilo na židovsko skupnost in ga privedlo do ekstremne točke, do fizičnega izničenja nasprotnika v tržaški Rižarni in drugih nacističnih taboriščih. Okrutnost in kapilarnost nacističnega terorja v Trstu in na Primorskem se kaže po avtorjevem mnenju v številu deportirancev. Fenomen deportacije je bil v Julijski krajini bolj množičen kot kjerkoli drugje v Italiji, saj je petina vseh italijanskih deportirancev prihajala iz *Adriatisches Küstenland*. Na tem mestu velja pripomniti, da je že zaradi nacionalne posebnosti tega območja, zaradi prisotnosti slovenskega prebivalstva in razširjenega delovanja partizanskega gibanja sporna avtorjeva izbira obravnavati primorsko deportacijo v okviru italijanske. Referenčnost italijanske deportacije, še zlasti ko ni omenjena razsežnost slovenske, je na tej ravni zavajajoča. Kot ugotavlja sam avtor, je določanje etnične pripadnosti primorskih deportirancev težavna naloga, pred katero je klonil, toda prav v njej tičijo po našem mnenju vzroki množičnosti primorske deportacije.

Coslovich je ugotovil, da je bila večina primorskih deportirancev internirana v Dachau, v Auschwitzu, v Buchenwaldu, v Mauthausnu in drugih manjših taboriščih. V konvojih, ki so deportirance prevažali, je bilo 17,7% Židov, večinoma pripadnikov najrevnejše plasti tržaške židovske skupnosti, 19% političnih ujetnikov, ostali pa so bili »navadni« deportiranci. Od 1235 deportiranih tržaških in goriških Židov jih je vojno preživel 39. Med političnimi deportiranci je bila umrljivost manjša, kar dokazuje po Coslovichevem mnenju načrtno iztrebljanje židovskih jetnikov in nekoliko »zmernejše« preganjanje tistih, ki niso ogrožali arijske rase.

S pomočjo zbranih pričevanj je avtor v drugem poglavju osvetlil taboriščno organizacijo in nadzorne mehanizme. Z okrutnim represivnim aparatom so nacisti, edini in vsemogočni gospodarji lagerja, prisilili ujetnike k sodelovanju. Stroj smrti je moral delovati brezhibno, za kar so morale poskrbeti tudi žrtve, ki so mu bile namenjene. Privilegij kapojev, ki so prihajali iz vrst deportirancev, je slonel na izkazovanju pokornosti esesovcem, terjal je vedno nova potrdila zvestobe, ki so si jih nadzorniki pridobivali s trpinčenjem taboriščnikov. »Sodelovanje« taboriščnikov s krvnikom je Primo Levi, italijanski pisatelj, ki je preživel Auschwitz, označil za »sivo cono«, ki je po osvoboditvi postala predmet molka. S pomočjo pričevalcev Coslovich pronicljivo raziše oblike sodelovanja z nacisti, na katere so taboriščniki v boju za preživetje mnogokrat pristajali. V življenjskih okoliščinah, kjer je človek človeku postal zver, so bila vsa etična in civilna pravila postavljena na glavo. Vse, še posebej hrana in obleka, je bilo predmet izmenjave, vsaki pridobitvi je sledil odvzem in z njim oškodovanje drugega. V koncentracijskih taboriščih je nacistom uspelo izničiti moralo, čustva, intimnost, ženskost, ljubezen med očetom in sinom, med materjo in hčerjo, vsilili redukcijo bivanja na najprvotnejše telesne potrebe, na lakoto in na žejo, na mraz in na toploto. Učinkovitost nacistične taboriščne organizacije je bila tolikšna, poudarja Coslovich, da so mnogi taboriščniki izgubili zavest o svoji degradaciji. V perversni igri, v kateri je življenje enega pomenilo smrt drugega, je bilo prizadevanje zla drugemu lažje kot pa dobro delo. Ob delitvi pičle hrane so se ustvarjale klientele, kazali sta se tako grabežljivost kot darežljivost. V okolju, kjer so bile zatrte vse človeške kreposti, so bila možna tudi solidarnostna dejanja, pa čeprav jih je močan represivni taboriščni aparat načrtno preprečeval. Povezanost političnih ujetnikov je na primer povečevala sposobnost preživetja njihove skupine, podobno kot je pripadnost tej ali oni etnični skupini pomenila večjo ali manjšo možnost preživetja.

Prvotni cilj nacističnih organizatorjev smrti in njihove moralne korupcije je bil, privedi množico ujetnikov do razčlovečenja, do zanikanja kakršnekoli etičnosti. Iz analize zbranih pričevanj je razvidno, da

so bila pravila umiranja v taboriščih strogo določena. Po prihodu konvojov na nemška tla so se deportiranci znašli v »Babilonu«: v promiskuiteti jezikov, narodnosti in verskih skupin. Krvnik jim je določil številko, ki je postala njihov edini identifikacijski kod. Ključni element preživetvene strategije je bil po mnenju Coslovicjevih pričevalcev poznavanje krvnikovega jezika. Dojemanje ukazov in njihovo izvrševanje je »omililo« izpostavljenost nasilju, zmanjšalo pogostost telesnih kazni. Slovenski taboriščniki, kot ugotavlja avtor, so se z večjo lahkoto izmikali telesnim kaznim kot italijanski, ker so obvladali jezik nacistov ali njihovih podanikov. Italijani kot pripadniki naroda, ki je podprl Mussolinija in z njim Hitlerja ter zakrivil številne zločine na jugoslovanskih tleh, so bili v taboriščni srenji deležni še posebnega gneva. Vsaka nacionalna skupina, ugotavlja Coslovich, je nastopala strnjeno proti drugi, čeprav je bilo možno tudi sodelovanje med pripadniki različnih narodov, kot dokazujejo primeri slovenskih primorskih taboriščnikov, ki so marsikdaj prišli na pomoč italijanskim tovarišem. Iz prepričanja, da je bilo jugoslovanskim deportirancem lažje preživeti, so se mnogi deportiranci italijanske narodnosti iz Trsta in okolice proglasili za Jugoslovane.

V koncentracijskih taboriščih je delo, zlasti zaposlitev v nemških tovarnah, postalo ena izmed najpomembnejših preživetvenih strategij. Zagotavljalo je boljši obrok hrane in z njim boljšo odpornost pred mrazom in telesnimi kaznimi. Stik z zunanjim svetom, ki pa ni bil taboriščnikom bolj naklonjen od lagerskega okolja. Vključitev v proizvodni proces je v mnogih taboriščnikih povzročal občutek krivde, ker so jo doživljali kot podaljševanje vojne in z njo vojnih grozot. Vsekakor pa so najbolj različne oblike aktivnosti, od izdelovanja oblek do sodelovanja v glasbenih skupinah, potrjevala taboriščnikom, da je življenje možno tudi v kraju, ki je namenjen smrti.

Tržaško zgodovinopisje je s pričujočo knjigo pridobilo pomembno študijo o deportaciji in taboriščni izkušnji primorskih ljudi in se hkrati polnopravno vključilo v tok italijanskega novodobnega zgodovinopisja, zlasti tistega, ki posega po metodoloških prijemih *oral history*. Avtorju je z rigorozno znanstveno analizo, ki jo bogati izčrpen bibliografski aparat, uspelo raziskati kompleksnost taboriščnega univerzuma, spregovoriti o najbolj problematičnih taboriščnih tematikah, tudi o tistih, ki so se jim zgodovinarji večkrat izmikali.

Marta Verginella

Jože Prinčič, **Nacionalizacija na ozemlju LR Slovenije 1945–1963**. Novo mesto : Dolenjska založba, 1994. 179 strani. (Seidlova zbirka ; 12)

Sodelavec Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani dr. Jože Prinčič je svojim dosedanjim monografijam iz slovenske gospodarske zgodovine po 2. svetovni vojni dodal še eno. Ta govori o pojavi, ki je zaradi političnih in gospodarskih sprememb v Sloveniji v zadnjih letih še kako aktualen, o nacionalizaciji. V zvezi z njo oz. z njenim antipodom, denacionalizacijo, smo lahko v zadnjih časih slišali vrsto mnenj in izjav. Prinčičeva knjiga – tako kot to po večini velja za vsa zgodovinarska dela – prihaja med slovenske bralce z majhno zamudo, ki pa ni avtorjeva krivda. Predgovor, beseda avtorja, je namreč datiran s 15. julijem 1993. Če bi knjiga že tedaj prišla na naše knjižne police, bi se lahko z njo obvarovali pred mnogimi neargumentiranimi in nekvalificiranimi izjavami, ki jih o tej problematiki slišimo v »strokovnih« pogovorih v medijih in na cesti.

Poleg uvoda in sklepnih misli na koncu ima delo pet poglavij. V uvodu je avtor pojasnil nacionalizacijo v jugoslovanskem delu Slovenije med obema svetovnima vojnama, ki se je v večini dotikala posesti tujih državljanov in je prilagodila gospodarske spremembe novim političnim mejam, tako da je državna imovina razpadle Avstro-Ogrske prešla v državne roke novonastale Kraljevine SHS. Lastniki drugih podjetij pa so se skušali na vsak način izogniti delni nacionalizaciji, pri tem pa so pokazali precejšnjo iznajdljivost, ki jih je obdržala v zgornjem socialnem sloju.

V prvem poglavju je Prinčič pojasnil nacionalizacijo v načrtih KPJ v prvih povojnih letih. Jugoslovanski komunisti so se zgledovali po sovjetski metodi, a je niso dosledno upoštevali. Lenin je namreč ruskim delavcem pojasnjeval, da je lahko pisati zakone o nacionalizaciji, a jih je hkrati vprašal, »ali znate prevzeti v svoje roke proizvodnjo, izračunati, koliko proizvajate, in okrepi ti vezi vaše proizvodnje z ruskim in mednarodnim tržiščem«. Jugoslovanski politični vrh pa tega mnenja, tako kot Leninovi nasledniki, ni upošteval. Vodstvo v Beogradu je izdelalo jasno strategijo, po kateri je moral prevzemu politične oblasti slediti prevzem gospodarskih potencialov, le da so radikalnost prvih povojnih mesecev kmalu opustili, saj jim je to narekoval mednarodni položaj in slab ekonomski položaj v vojni razrušene države. Predvsem v pogajanjih z zahodnimi zavezniki in v vojni nevtralnimi državami sta trčila drug v drugega revolucionarno načelo KP in načela mednarodnega prava. Za jugoslovanske povojne oblastnike druga možnost ni bila najbolj zanimiva.

»Patriotična« nacionalizacija, tema drugega poglavja, je bil drug izraz za konfiskacijo, sekvester in sorodne oblike zaplembe in prevzema premoženja v letih 1945–1946, ki so pripravile teren za še širšo podržavljanje premoženja. Že v tem času se je pokazalo nekaj slabih posledic, ki so bile kasneje značilne za vse nacionalizacije: popolna centralizacija sistema, negospodarnost ravnanja z zaplenjenim premo-